

Pri geslu »Novo mesto« avtor pravi: »Novo mesto je bilo center narodno-osvobodilnega gibanja na Dolenjskem. Tu je bilo po aprilski vojni vodstvo KP Slovenije za to pokrajino, kmalu potem pa tudi vodstvo Osvobodilne fronte. Na poletje 1942 je zajel Dolenjsko plamen oborožene vstaje. Večji del pokrajine je bil osvobojen...« Ni osnovana trditev, da bi bilo Novo mesto center narodno-osvobodilnega gibanja na Dolenjskem, temveč je res, da je bilo eno od središč. V letu 1941 ni bilo nekega vodstva KPS in OF za vso Dolenjsko, temveč je imelo vsako okrožje svoje vodstvo, zvezano naravnost s CK KPS in z IO OF, dokler nista bili jeseni 1942. leta ustanovljeni poverjeništvu CK KPS in IO OF za Dolenjsko. V vojaškem pogledu je bilo pokrajinsko vodstvo že od pomladi 1942. leta dalje. Neutemeljena je tudi trditev, da bi šele na poletje 1942 zajel Dolenjsko plamen oborožene vstaje. Kajti enako kot v drugih slovenskih pokrajinah so tudi na Dolenjskem pokale partizanske puške že 1941. leta in tudi v tej pokrajini se je že poleti in jeseni 1941 začel oborožen upor proti okupatorju. Ta se je zelo razmahnil spomladi, ko so nastali partizanski odredi, grupe odredov in prvo razsežno osvobodjeno ozemlje in ne šele poleti 1942. leta. Skoraj ne bi mogel verjeti, da tako priznanemu raziskovalcu NOB kot je Pero Morača, to ne bi bilo znano in domnevam, da je prevajalec srbsko besedo »proleće« enostavno prevedel v »poletje«.

Napake so tudi pri geslu »Ljubljana — Gramozna jama«. Potem, ko pove, da je bilo spomladi 1942. leta v Sloveniji in še zlasti ob Ljubljani in tudi v mestu samem izredno aktivno narodnoosvobodilno gibanje, nadaljuje: »V borbi proti vstaji je italijanska okupacijska vlada 24. aprila 1942. leta izdala ukaz o streljanju talcev. Talce so postrelili v Gramozni jami. Na istem prostoru so poleg talcev postrelili tudi politične zapornike — pripadnike Komunistične partije in Osvobodilne fronte. Na prostoru, kjer stoji spomenik, je pokopanih 425 ustreljenih talcev in borcev narodnoosvobodilnega gibanja.« V Ljubljani ne moremo govoriti o neki okupacijski vladi, temveč o upravi. Iz navedenega besedila bi razumeli, da je italijanski okupator vse talce, ki jih je streljal po odredbi z dne 24. aprila 1942, postrelil v Gramozni jami, kar pa ne drži. Streljal jih je tudi drugod, prve npr. pri Radohovi vasi, tudi v središču Ljubljane (Ulica stare pravde), na strelišču ob Dolenjski cesti (tri skupine) itd. V Gramozni jami pa je streljal tudi na smrt obsojene, npr. Toneta Tomšiča itd. Ustreljeni talci in borci niso pokopani na mestu, kjer stoji spomenik, temveč na Žalah in drugod, Tone Tomšič npr. v grobnici narodnih herojev. Mogoče je avtor mislil na Zale, toda pod geslom »Ljubljana — Zale« navaja, da so tam pokopani posmrtni ostanki 289 talcev in partizanskih borcev Ljubljane. Avtor bi moral svoje podatke preveriti in preurediti.

Ni mogoče trditi, da bi v Kranju »delovala množična organizacija Komunistične partije« in da bi v kranjskem okrožju vodil priprave na vstajo »Okrajni komite KP Slovenije in njegova vojna komisija« kot piše pri geslu »Kranj — spomenik revolucije«. Nikjer v Sloveniji ni bila KPS pred vojno množična organizacija in vstajo v omenjenem okrožju je vodil okrožni komite KPS oziroma okrožni vojno-revolucionarni komite.

Pri geslu »Kvasica v Beli krajini« ni naveden pravi datum dogodka, ki mu je posvečen spomenik. Napad IV. hrvaške udarne brigade (kordunaške) na italijansko avtomobilsko kolono, v kateri pa ni bilo sto vojakov kot pravi avtor, temveč 120, je bil 22. septembra 1942. leta in ne 22. oktobra 1942 kot trdi avtor.

Tu sem opozoril samo na napake pri geslih za spomenike v Sloveniji, puščam pa ob strani razpravljanje o tem, kateri podatki manjkajo, da bi bil dogodek, zaradi katerega stoji spomenik, popolnoma dokumentiran. Sodim, da napake in pomanjkljivosti v tem delu knjige, žal, zmanjšujejo njeno vrednost.

Poslednje strani knjige zavzema katalog spomenikov, urejen po vrstnem redu objavljenih fotografij.

Tone Ferenc

Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Druga razširjena in dopolnjena izdaja Poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Stajerski. Založba Obzorja, Maribor 1969, str. 498.

Muzej narodne osvoboditve Maribor in Muzej revolucije Celje ter Založba Obzorja Maribor so nas 1969. leta ponovno prijetno presenetili. Že na naslovni strani so povedali, da gre za drugo, razširjeno in dopolnjeno izdajo Poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. O prvi izdaji sem poročal v Zgodovinskem časopisu, 1967, str. 312—320.

Zbornik poslovilnih pisem žrtev za svobodo (druga izdaja) je sestavljen v glavnem po enakih načelih kakor je bil zbornik poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski (prva izdaja). Uredniški odbor, ki je isti kakor pri prvi izdaji (glavna urednika Milan Ževart in Stane Terčak in člani Mirko Fajdiga, Cveto Pelko, Lojze Penič in Zdenka Rogl), je drugi izdaji dal drugačen naslov. Spremembo naslova je zahtevala zlasti spremenjena vsebina druge izdaje. Le-ta namreč ni samo dopolnjena z novimi pismi in podatki, temveč je tudi razširjena glede na območje, kjer so umirale žrtve za svobodo, in tudi glede na način usmrtitve. Prva izdaja je imela 194 poslovilnih pisem talcev, ki so jih nacisti ustrelili na območju slovenske Štajerske. Druga izdaja ima poleg teh pisem novih 49 pisem ustreljenih talcev z istega območja, 22 pisem 19 oseb, katerih usmrtitev okupator ni objavil z razglasi in so bili vsi, razen enega, usmrčeni zunaj obravnavanega ozemlja, tj. zunaj slovenske Štajerske. Skupaj je torej objavljenih 265 poslovilnih pisem ali 71 več kot v prvi izdaji.

Če bi uredniški odbor imel 49 poslovilnih pisem talcev iz slovenske Štajerske že ob pripravi prve izdaje, bi jih prav gotovo vključil vanjo in mu ne bi bilo treba spreminjati naslova druge izdaje. Ker pa je v drugo izdajo vključil tudi 22 pisem 19 ljudi, ki jih ne moremo smatrati za talce, saj so večino pisem pisali mladeniči, ki so jih nacisti obsodili na smrt v nemški vojski, med njimi trije niso bili doma iz slovenske Štajerske, temveč iz Mežiške doline, enega pa so ubili ustaši, je moral uredniški odbor naslov zbornika ustrezno razširiti: izpasti je morala slovenska Štajerska in talce so zamenjale žrtve. Tu si postavljam vprašanje, ali je bilo smiselno razširiti edicijo za teh 22 poslovilnih pisem, katerih objava verjetno ni plod sistematičnega zbiranja. Tega se zaveda tudi uredniški odbor, saj v uvodni besedi piše, da doslej ni še nihče sistematično zbiral zgodovinskega gradiva in raziskoval upora slovenskih fantov, ki so bili prisilno mobilizirani v nemško vojsko in so se vključevali v odporniška gibanja drugih zasedenih dežel. Je pa takšna druga izdaja, kakršna je, to je nezaokrožena glede na kategorije žrtev in glede na območje, hkrati tudi neuspeh poskus izdati vseslovensko izdajo poslovilnih pisem žrtev za svobodo. Uredniški odbor priznava, da so moči dveh muzejev v severovzhodni Sloveniji za to nalogo prešibke, pri čemer se seveda postavlja vprašanje: ali ni dolžnost tudi drugih muzejev revolucije, da vsak na svojem območju zberejo to dragoceno gradivo. In še eno vprašanje se postavlja: kaj pa če je nekdo poslovilna pisma že zbiral in jih z avtoriteto neke vrhovne politične ustanove tudi precej zbral, a jih sedaj hrani v svojem zasebnem arhivu.

Kakor v prvi tako je tudi v drugi izdaji uvodna beseda prof. Milana Ževarta (str. 5—31), ki pa je vsekakor več kakor samo beseda. V resnici je to zelo tehtna razprava, saj nam avtor v njej na osnovi vsega do sedaj znanega gradiva na 28 straneh predoči nacistično ubijanje talcev v slovenski Štajerski. Ževart je svojo razpravo iz prve izdaje nekoliko dopolnil in razširil. Upošteval je pripombe, ki sem jih navedel v svojem poročilu o prvi izdaji, in uporabil je tudi novo gradivo, ki mu pri prvi izdaji še ni bilo znano ali dostopno. Tako pri navajanju podatkov o ubijanju talcev, ko pove, da so prvih deset talcev ustrelili v gozdu Dobrava pri Brežicah, v drugi izdaji doda, da so ustrelili tudi Ivanko Uranjek, ki je tej skupini prinesla propagandno gradivo. Ko govori o obešanju talcev na Stranica pri Frankolovem, doda, da Hermana Zdolška niso obesili na Stranica, temveč ubili pri Celju, da niso obesili Franca Zoherja iz Braslovč, kakor piše na lepaku, temveč Franca Zoharjá iz Štor. V prvi izdaji je Ževart trdil, da socialna struktura talcev pove, da so v boju proti okupatorju največ prispevali delavci in kmetje. V drugi izdaji to trditev izpušča. Verjetno je sam prišel do spoznanja, da socialne strukture talcev, ki so jih ubili do 11. julija 1944 (do takrat so namreč na lepakih navajali tudi poklic talcev), ni mogoče posploševati na vse udeležence narodnoosvobodilnega

boja, saj nato sam ugotavlja, da celo »socialna struktura talcev za sedaj še ni povsem jasna«.

Podatkom o ljudeh, ki so jih ubili potem, ko jih je obsodilo kakšno sodišče, dodaja primer orožnika Petra Podleska, ki so ga ubili zato, ker je dajal partizanom pomembne podatke. Takih dopolnil je v razpravi še več in jih tu ne bom navajal.

Bistveno je Ževart razširil odstavke o načinu izrekanja kazni pod nemško okupacijo na slovenskem Štajerskem, kjer do aprila 1943 sploh ni bilo rednega sodstva in je bil za obravnavanje kazenskih zadev pristojen komandant varnostne policije in varnostne službe v Mariboru oziroma njegovi organi. Smrtno kazni za politične jetnike je izrekal komandant varnostne policije in varnostne službe sam. Vendar za prvi dve streljanji navaja šele pred kratkim odkrite podatke, da ju je neposredno odredil šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Dalje navaja na novo tudi nekaj okrožnic v zvezi z aretacijami zaradi maščevanja po uporniških sabotažnih akcijah.

Že v uvodni besedi prve izdaje je Ževart s skrbno analizo podatkov z razglasov o ubijanju talcev prikazal streljanje talcev kot maščevalni ukrep za partizanske akcije. Za svojo razpravo v drugi izdaji je našel o tem še več podatkov in sicer v arhivskem gradivu, tako npr. za streljanja 23. IX. 1941, 10. X. 1941 in 15. XI. 1941. Precej je dopolnil tudi odlomke o usodi svojcev ubitih talcev tj. o nacističnih deportacijah in uničevanju ožjih sorodnikov ubitih talcev; pri čemer se je precej opiral na moje razpravljanje v knjigi »Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945«.

Kljub temu, da je Ževart svojo uvodno besedo dopolnil in razširil, je glede na razširjen koncept druge izdaje nujno morala postati pomanjkljiva. Vključitev pisem drugih kategorij žrtev za svobodo bi seveda zahtevala tudi razširitev uvodne razprave na opis ubijanja teh skupin. Objavljanje poslovilnih pisem talcev, aretiranih v Mežiški dolini in ustreljenih na Gorenjskem (pismo Ervina Mlekuža), bi npr. zahtevalo, da Ževart v uvodni besedi predoči tudi sistem ubijanja talcev na Gorenjskem. Vprašanje pa je, ali bi bilo res smiselno zaradi enega samega pisma na Gorenjskem ubitega talca občutno razširiti uvodno besedo. Zato ponovno menim, da bi bilo bolj smiselno počakati z objavo tega pisma do tedaj, ko bodo sistematično zbrana ali dostopna ter objavljena tudi druga poslovilna pisma žrtev za svobodo iz Mežiške doline in Gorenjske.

Enako kot v prvi izdaji je uredniški odbor tudi v drugi izdaji pisma objavil po izvornikih ali verodostojnih prepisih brez poseganja v tekst, torej taka kakor so jih napisale žrtve za svobodo pred smrtjo. Postavlja pa se mi vprašanje o »verodostojnosti prepisov.« Po čem namreč lahko uredniški odbor sodi, da je prepis nekega poslovilnega pisma verodostojen? Morda misli na overovljene prepise? Sam pravi, da ima nekaj prepisov poslovilnih pisem, za katera pa ni mogel ugotoviti, ali so verodostojna ali ne in jih zato ni objavil. Menim, da se je uredniški odbor lahko sam prepričal, kako kritičen mora biti do raznih tudi »verodostojnih prepisov«. V prvi izdaji je uredniški odbor objavil poslovilno pismo Draga Hvalca, ustreljenega 2. oktobra 1942 v Mariboru, po Sajatovi zbirki »Pisma na smrt obsojenih«, Ljubljana 1959; v drugi izdaji pa po izvorniku, ki ga hrani Hvalčeva mati. Da bi lahko bolje videli, kako je eno in isto pismo objavljeno zelo različno, navajam obe verziji vzporedno.

Poslovilna pisma žrtev za svobodo
(str. 332)

Dragi Domači.

Poprej ko Vam kaj pišem vaš vseh skupaj lepo pozdravim in vam pošiljam najlepše pozdrave nič ni treba biti žalostni ker je pač tako, da mora biti. Zaradi drugih sim zdaj v nesrečo padel pozdravite v poznane in moje prijatelje. Vse moje stvari

lepo spravite in jih varjite ker jaz nevem kdaj pridem domov. Najbrž pa nikoli več. Pozdravljam tudi brate in sestre in vse. Nepozabite na me spomnite se me vsaj za verne duše. Druga pa ni nič novega

Adijo mama ata sestre
in bratci
lepe pozdrave od
nepozabljenega Dragota

F. Saje: Pisma na smrt obsojenih (str. 59—60)

Ljuba mamica in ostali domači! Najprej Vas vse skupaj pozdravljam; rad bi Vam pozdrave prinesel sam, pa to ni mogoče. Bodite močni in se ne žalostite, če se ne bomo več videli. Žrtve so potrebne in jaz bom med njimi. Vse moje stvari, lepo

spravite in jih imejte za spomin name. Pozdravite vse znance in prijatelje in spomnite se včasih name, ker se ne bomo videli nikdar več. Mamica, ostanite zdravi, oče, bratje in sestrice tudi.

Prejmite vsi skupaj najlepše in zadnje pozdrave od Vašega

Dragota

Sajetova objava Hvalčevega poslovilnega pisma se od izvirnika razlikuje tako zelo, da bi komajda še verjeli, da gre za eno pismo. Če ne bi Saje sam izjavljal, da je poslovilna pisma prirejal za objavo in če mi ne bi že poznali, kako jih je prirejal, bi menili, da ga je tudi Saje dobil v roke že prirejenega, tj. da je dobil prirejen prepis. Primeri Sajetovega prirejanja poslovilnih pisem, ki sem jih prikazal v poročilu o prvi izdaji poslovilnih pisem, so pričali bolj o tem, kako je Saje iz pisem izpuščal vse, kar se mu ni zdelo primerno za objavo. Primerjava obeh objav Hvalčevega poslovilnega pisma pa kaže, da je v pismo svojevoljno vrinil tudi misli, za katere je sodil, da spadajo vanj. Stavka: »Bodite močni in se ne žalostite, če se ne bomo več videli. Žrtve so potrebne in jaz bom med njimi.« si je Saje enostavno izmislil in vrinil v pismo; medtem ko je stavek: »Zaradi drugih sim zdaj v nesrečo padel.« kar izpustil. Ponovno se sprašujem, kako je mogel Saje tako ravnati s poslednjimi pismi žrtev za svobodo?

Ker sem o vsebini poslovilnih pisem, objavljenih v prvi izdaji, že pisal v poročilu o prvi izdaji, tega sedaj ne bom ponavljal. Glede vsebine novih pisem naj poudarim, da imajo v glavnem podobne elemente kakor poslovilna pisma v prvi izdaji. Žrtve se predvsem poslavljajo od domačih, jih tolažijo in prosijo odpuščanja za vsa morebitna nesoglasja in nesporazume. Pred smrtjo so mirne, zavedajo se, da umirajo za pravično stvar in nekatere to v pismih tudi jasno povedo. Tako npr. Janko Širca piše: »Radi česa sem obsojen Vama ne smem pisati ker zakon ne dovoljuje tega toda bodita mirna nisem bil kradel ali moral marveč zgolj moja slovenska vzgoja, ki sem jo prejel v šolah je bila predmet temu.« Franc Pen poudarja: »Toda naša prekrasna Slovenija in naša domovina je vredna te žrtve.« Franc Fele ugotavlja: »Danes sem obsojen na smrt, to zato ker sem Slovenec.« Peter Podlesek, ki so ga nacisti obsodili na smrt tudi zato, ker je, uslužben pri nemškem orožništvu, opozoril Pohorski odred na bližajočo se veliko nemško hajko, izjavlja: »Jaz umiram za ‚Slovenski narod‘ ter gledam z mirnim očesom smrti v oči.« ter dalje: »Z mojo krvjo bo podpisan akt za rešitev ‚Slovencev‘.« Med nekaj desetinskimi avtorjev, na novo objavljenih poslovilnih pisem so le trije ali štirje obžalovali svoja dejanja, zaradi katerih so jih nacisti ubili.

Zaradi svoje posebnosti pa v drugi izdaji izstopata dve pismi. Branko Zabavnik iz Jastrebecv pri Kogu je 4. decembra 1941 ali 23 dni pred usmrtništvom v Mariboru, v ptujskem »restu lačen in napol zmrznjen« napisal pravo oporoko in ji tudi sam dal naslov: »Testamen, ali moja poslednja volja (Oporoka)«. Pismo orožnika Franca Visočnika, ki so ga ustrelili 15. aprila 1943 v Salzburgu, je sicer pravo poslovilno pismo, a je nekaj posebnega, ker ga je pisal vso noč. Druge žrtve so namreč imele za slovo na razpolago le nekaj minut.

Manj razumljiva mesta v poslovilnih pismih je uredniški odbor pojasnil s kratkimi opombami. Podobno kot v poročilu o prvi izdaji moram tudi zdaj ugotoviti, da je takih pojasnil premalo.

Okolnost, da se je tudi tujina zelo zanimala za prvo izdajo poslovilnih pisem, je napotilo uredniški odbor, da je na koncu druge izdaje v angleškem, francoskem, nemškem in ruskem jeziku objavil zelo skrajšano Ževartovo uvodno besedo. Kdor bo skrbno prebral nemški prevod tega uvoda, bo ugotovil, da je pomanjkljiv glede izrazov. Tako npr. ni lepo ali prav uporabljati za območje slovenske Štajerske izraza »Besatzungseinheit«, saj so nacisti z izrazom »Besatzungseinheit« označevali okupacijsko enoto, posadni oddelek.

Bolje bi bilo uporabljati izraz »Besatzungsgebiet«. Prekmurje ni »das Land an der Mur«, temveč »das Übermurgebiet«. Prve skupine talcev na slovenskem Štajerskem nacisti niso ustrelili 31. julija 1941, temveč dan prej, kot je pravilno zapisano v uvodni besedi in tudi v tistem delu knjige, kjer so objavljena poslovilna pisma; gre verjetno le za strojepisno napako. Za 1942. leto pravi: »In diesem Jahr gab es einundzwanzig Erschiessungskommandos.« in ta izraz uporablja še naprej za slovenski »skupine ustreljenih« oziroma za »množična streljanja«. Menim, da pomeni izraz »das Erschiessungskommando« ekzekucijski oddelek, tj. tisti vojaški, policijski ali drugi oddelek, ki je streljal talce. Izraz: »Im Jahre 1943 gab es vier solche Schiessereien.« nikakor ni dober. Dr. Uiberreitherju je bilo ime Sigfried. V nemščini se naslov komandanta varnostne policije in varnostne službe glasi »der Kommandeur der Sipo und des SD« in ne »Kommandant...«. Boljši od izraza »arretieren« je »festnehmen« in seveda tudi vse sestavljenke s tem izrazom. Bolje od »Wie verfahren die Nazis mit den Angehörigen der Geiseln?« bi bilo »Wie behandelten die Nazis die Angehörigen der Geiseln?« Nikakor ni v redu izraz »die Schreiber der Abschiedsbriefe«, temveč »die Verfasser der Abschiedsbriefe«. Mežiška dolina je Miesstal, la vallée de la Meža, the Meža Valley itd. Sodim torej, da bi moral uredniški odbor bolje paziti na prevod, da ta ne bi kazil drugače skrbno pripravljene izdaje poslovilnih pisem.

Z namenom, da bi tuje bralce seznanil z vsebino zbornika poslovilnih pisem žrtev za svobodo, je uredniški odbor poskrbel za prevod poslovilnih pisem talcev Albina in Marjana Milavca, Antona Bostiča, Jožeta Fluksa in Ivana Acmana v angleščino, francoščino, nemščino in ruščino. Prevode teh pisem je objavil v posebni prilogi, ki ni vezana v knjigo.

Druga izdaja poslovilnih pisem ni tako razkošna kot prva, je pa kljub temu lepo in skrbno opremljena. Tudi njo je opremil Janez Vidic. Osnovna razlika v opremi obeh izdaj je v tem, da je druga bolj strnjena kot prva; manj je praznega vmesnega prostora med pismi in v drugi izdaji je papir manj kakovosten kot v prvi.

V svojem poročilu o prvi izdaji poslovilnih pisem sem predlagal, naj bi uredniški odbor vključil v zbornik med faksimile tudi gestapovski formular o »poostrenem zaslišanju« (beri: mučenju), ki ga prek nürnberškega procesa pozna tudi inozemska literatura, in fotografijo ubitih talcev, ki jo hrani Muzej ljudske revolucije Slovenije. Ta sicer ni natančneje dokumentirana, vendar po nacistih, ki si ogledujejo pobite talce, lahko trdno sklepamo, da izvira iz slovenske Štajerske. O usmrtenih talcih v slovenski Štajerski imamo namreč mnogo manj fotografij kot o talcih na Gorenjskem. Verjetno uredniškemu odboru ni uspelo natančneje dokumentirati omenjene fotografije, vendar pa bi že samo dejstvo, da gre za ubite talce iz slovenske Štajerske, bilo dovolj, da bi uredniški odbor fotografijo objavil. In morda bi se med bralci našel kdo, ki bi jo mogel natančneje dokumentirati.

Tudi za drugo izdajo poslovilnih pisem naj poudarim, da bodo skrbno zbrana in v glavnem neokrnjeno objavljena pisma mnogim, tako zgodovinarjem kakor tudi pedagogom, psihologom, filozofom itd. služila kot vir za tehtna razglabljanja o tem, kaj je slovenski človek mislil in čutil v najtežjih trenutkih svojega in narodovega življenja. Vedno bolj pa sem prepričan, da bi ne smelo biti Slovenca, ki bi vsaj enkrat ne prebral poslovilnih pisem žrtev za svobodo.

Tone Ferenc